

מיהו רבי ישראל בעל שם טוב

פרק מתוך הספר

סוד הדעת

דמותו הרוחנית והנהגתו החברתית

של רבי ישראל בעל שם טוב

מאת נתנאל לדרברג

בהוצאת בית ראובן מס

www.MassCulture.co.il

www.rubin-mass.com

www.massa.co.il

ירושלים תשס"ז * 2007

דעת - אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il

פרק ראשון

אדם ומורה

הבעל שם טוב, ובקצרה הבעש"ט - רבי ישראל, נולד בקירוב לשנת ת"ס 1698 - 1700] בפודוליה בעיירה אוקופ (אוקופי) שמיקומה איננו ידוע בדיוק, אך ידוע שהיא נמצאת בדרום מזרח פולין, קרוב לגבול פולין ומולדוביה באיזור ששייך היום לאוקראינה.¹ רבי ישראל נולד להוריו לעת זקנתם והתייתם משניהם עוד בצעירותו. אנשי העיירה, כמקובל ביחס ליתומים באותה תקופה, סייעו בגידולו, דאגו לצורכי קיומו ואף שכרו לו מלמד שילמד עמו.² משבגר היה מוטל עליו, כמו על יתר בני גילו באותם הימים, לעבוד לפרנסתו, והוא מצא את עיקר פרנסתו כעוזר מלמד. הוא היה מוליך את ילדי העיירה מבתיהם אל בית הכנסת, שם היה מחנך אותם לענות יחד 'אמן' על ברכות התפילה והקדיש הנהוגות בתפילת הציבור. בסיום לימודיהם, בשעות אחר הצהריים המאוחרות, הוא היה מלווה אותם חזרה לבתיהם, וברדך היה שר ומתפלל עמם מזמורי תהילים. הוא גם עבד כשמש ושרת בבית הכנסת בעיירה, החזיר ספרים למקומם, ניקה וסידר את החדרים השונים בבית הכנסת.

בבגרותו נשא אישה, אבל איננו יודעים הרבה על קורותיו בשנות נישואיו הראשונים, מלבד העובדה שהתאלמן לאחר תקופה קצרה.³ הוא עזב את מקום מושבו ועבר לגור בסמיכות לעיר בראדי, שם נישא מחדש לבתו של רבי אפרים מבראד. הבת חנה היתה גרושה והיא ואביה הסכימו לשידוך עם רבי ישראל שהיה אלמן. גיסו, הרב אברהם גרשון מקיטוב (קוטוב), דמות רבנית מוכרת, מיושבי הקלויז בבראדי, הסתייג בתחילה מהשירוק, והזהיר את אחותו מפני נישואיה עם מי שנדמה בעיניו כאדם פשוט 'עם הארץ', בעוד משפחתם משפחת רבנים מיוחסת. אבל לימים הוא למד להכיר את גיסו החדש ולכבדו ואף ללמוד ממנו.⁴

לאחר חתונתם עזב הבעש"ט עם אשתו את העיר הגדולה ועבר להתגורר בכפרים נידחים, דוגמת קיטוב (מקום מושב גיסו), טלוסט ועוד, שבהם יכול

לעסוק בענייני האישיים לצד פרנסתו. גם ידיעותינו על תקופה זו מועטות יחסית. במהלכה הוא התרכז כנראה בלימוד קבלה ותורת הנסתר, התפלל רבות, והתבודד ביערות וכשרות סביב מקום מושבו. סביר להניח שבתקופה זו הוא נפגש עם דמויות נוספות ולמד איתן: לומדי תורת הנסתר, מקובלים ואנשי סוד, שהיו קרובים אליו בצורת לימודם ותפילתם. במקביל הוא המשיך לעבוד לפרנסת בני ביתו כ-ר'יש דוכנא', מלמד תינוקות, ותקופה מסוימת הוא שימש גם כשוחרט ובודק.⁵

כמהלך שהותו בעיירה טלוסט ובעיירות הסמוכות לה הוא החל לרפא חולים שביקשו את עזרתו. הציבור החל להכירו לא רק כמלמד או שוחט אלא כמרפא 'בעל שם', תואר מוכר ומכובד באותה תקופה למקובל המרפא בצורה מאגית, על ידי קמיעות, ומשלב גם טיפול רפואי קלאסי בתרופות, כהקזת דם או בעלוקות.⁶ שמו של הבעש"ט נודע גם כבעל יכולות רוחניות ייחודיות המסוגל לראות את מה שאינו גלוי לעין כל.⁷ הבעש"ט סייע לנזקקים וחילק צדקה בנדיבות. הוא התפרסם באזור מושבו ביכולתו לפעול בתפילתו ולסייע בעצותיו הרפואיות למבקשי עזרתו. על הפונים אליו נמנו עניים קשיי יום ונשים עקרות שבאו לקבל ברכה ותקווה, וגם חולים במחלות גוף ונפש.

בשנת ת"ק [1740] בקירוב עברו הבעש"ט, אשתו ושני ילדיו להתגורר במז'יבו' שהיתה עיר מרכזית יותר. הבעש"ט נותר תושב מז'יבו' עד פטירתו ביום ראשון של חג השבועות בשנת תק"כ [1760]. עשרים שנות חייו האחרונות, שאותן עשה במז'יבו', היו שנות פעילותו הרוחנית והציבורית הגדולה. באותן השנים היה הבעש"ט לרמות מוכרת, מרפא קבלי הנודע ביכולות התפילה והריפוי הייחודיות שלו. ההכרה במעמדו הגיעה כדי לכך שהוא קיבל ממנהיגי הקהילה המקומית דירה חינם בסמיכות לבית הכנסת, פטור מתשלומי מיסים למושל העיר ועוד.⁸ הבעש"ט לא חתר תחת הממסד הקיים, אלא פעל בתוכו והתקיים בעזרתו. הבעש"ט הקפיד על שמירת המסורת, ואף התגלה כמחמיר בנושאים הלכתיים, כפי שאפשר ללמוד מסיפורים על הקפדתו בקיום המצוות.⁹ בשנים אלו הבעש"ט נודע לא רק כמרפא 'בעל שם', אלא גם כמורה דרך, וסביבו החל להירקם חוג מצומצם ומובהק של תלמידים מביני דבר. עם חוג זה נמנו גם אנשים המוכרים כציבור הרחב כבעלי מעמד רבני עצמאי, אנשי מופת, פוסקי הלכה, מקובלים ודרשנים שכופפו את עצמם לסמכותו הרוחנית הייחודית של הבעש"ט.¹⁰

הבעש"ט כמורה

אף שבצעירותו לימד הבעש"ט תינוקות של בית רבן, תלמידיו במזיבוח' לא היו צעירים הנמצאים בראשית דרכם. היו אלו רבנים ותלמידי חכמים ידועים, שבאו אל הבעש"ט בשל בעיות בריאות או מתוך סקרנות, והם הפכו בעקבות המפגש עמו להיות תלמידיו. בין המשחרים לפתחו היה רבי יעקב יוסף מפולנאה, תלמיד חכם נודע, שלימים כינה את הבעש"ט 'מורי' וספרי דרשותיו היו למקור המרכזי של היגדים מתורתו של הבעש"ט.¹¹ גם המגיד ממזריץ' רבי רוב בער, שנודע כמקובל וכתלמיד חכם גדול עוד לפני שבא למזיבוח', היה לתלמיד מובהק שהוביל תלמידים רבים שפיתחו והרחיבו את תורת החסידות לכדי תנועה רוחנית רחבה. לצידם נמצאו גם תלמידים שהתקרבו אל הבעש"ט בצעירותו, בהם רבי מאיר מרגליות, רב גליל לכוב ואוסטראה שהתמנה לכהן כרב הראשי של אוקראינה ולכוב למן שנת תקל"ז. הוא הכיר בצעירותו את הבעש"ט והזכיר אותו כאחד ממוריו.¹²

תלמידים נכבדים אלו לא הכירו בסמכותו של הבעש"ט בשל שליטתו במקורות חז"ל ובפסיקה ההלכתית, או בשל היכרותו עם מסורות תורת הקבלה, אלא בשל עבודתו הרוחנית שהתבטאה ביכולתו להתפלל בדבקות מיוחדת, שאפשרה לו לראות את הנעשה בעולמות העליונים והתחתונים. תלמידיו ראו את עבודתו הרוחנית, את ניסיונותיו להשפיע ולהמתיק גזירות, ואת תודעת השליחות שלו למען כל הציבור, והבינו שהבעש"ט בורך ביכולות נבואיות שכמותן לא הכירו. הם מתארים את הבעש"ט כמי שצועק ונוהם בתפילה בקולי קולות, מנפנף בידיו, ולעיתים מכריח חלק מהנוכחים. "והיה מתפלל בזעקה גדולה והרב המגיד מישרים הגדול לא היה יכול לסבול כי היה חולה גדול ויצא מבית המדרש [...] ואמר המגיד כי היה מכיר שהיה אצלו השראת שכינה".¹³ בתפילתו היה הבעש"ט שרוי במצב אקסטטי של דבקות, שבמהלכו איבד את תחושתו הגופנית ואת הקשר עם סביבתו. עיניו בלטו, פניו האדימו, וכל גופו רעד במשך זמן רב. "ובשמונה עשרה של קול רם [חזרת שליח הציבור - נ.ל.] נתרעד הבעש"ט רעדה גדולה והיה רועד והולך כדרכו לרעוד בתפילתו תמיד [...] ובא החסיד רבי וואלף קוצעס והציץ בפניו והנה בווערות כלפידים ועיניו בולטות והיו פתוחות ועומדים בלי תנועה, כמו גוסס ח"ו".¹⁴

דרשות הבעש"ט, המובאות בספרי תלמידיו, מבוססות כמקובל על משניות, אגדות חז"ל, מימרות תלמודיות ומקורות קבליים, ומבטאות בקיאות נרחבת, חריפות ומקוריות רבה. עם זאת הן מעידות על צורת לימוד שונה הפונה אל פנימיות הטקסט, אל המסר העדין המצוי בין שורותיו ולא אל המסר הלמדני במובנו המקובל. ביתו של הבעש"ט לא היה בית מדרש קלאסי: מסגרת קבועה עם ספרי לימוד ועיון, שבו לומדים בחורים צעירים במשך תקופה ארוכה את תורתם מרבים. התלמידים המבוגרים שהו בביתו, הצטרפו לחיי היום יום הנמשכים כרגיל, ולמדו בביתו ובמסעותיו. הבעש"ט אומנם הרבה לארח בביתו, ומדי שבת ישב עם חבורתו לסעודה שלישית בביתו או בבית הכנסת, אבל הלימוד עמו נמשך תקופות קצרות.¹⁵ רוב תלמידיו שהו אצלו במשך שבועות או חודשים אחדים, שמעו ממנו הדרכות על לימודם, תפילתם או על עבודת המידות שלהם, ושבו למקומותיהם, לעיסוקיהם הציבוריים, ולעיתים אף לתלמידיהם, כדי ליישם את לימודם, ולהפנים את דברי הבעש"ט בצורה מעשית יומיומית.

בהתאם לכך, גם צורת הוראתו ופנייתו למאזיניו היו שונות מהמקובל בזמנו. הבעש"ט לא היה מהמרצים את דבריהם באריכות ומערכים בהם דברי ביקורת, תוכחה ומוסר כדרך הדרשנים והמגיידים בדורו, שחלקם היו תלמידיו. הוא לא לימד את תורת הנגלה או הנסתר בצורה מסודרת ומדורגת, ולא הכשיר את תלמידיו לפסוק הלכה או לעסוק בייחודים ובכוונות קבליות. דבריו היו קצרים ותמציתיים, ותלמידיו שציטטו מהם הוסיפו עליהם פירושים והבהרות ששמעו מרבים.¹⁶ הציטוטים בשמו של הבעש"ט מופיעים במתכונת של רעיונות או כלים לעבודה אישית, המתבססים על משנה, מקור תלמודי, או מדרש חז"ל, ויש בהם גם מימרות שאינן פרשנות למקור קודם אלא עומדות בפני עצמן. הלשון הקצרה לא נועדה להקל על התלמידים לזכור את רעיונותיו, אלא היא ביטוי לאישיות הבעש"ט ולרצונו לקמץ במילים שאינן עולות בקנה אחד עם הכנותיו וכוונת לבו.

תלמידיו הבעש"ט חשו היטב שמה שחסר להם בעבודתם הרוחנית מצוי אצל רבים – הם למדו ממנו להתפלל, ללמוד תורה ולקיים מצוות בכוונה אמיתית. רוב התלמידים באו לפתחו כשעיקר תלמודם בידם, והם בקיאים בספרות תלמודית והלכתית ולעיתים אף בספרי קבלה ומוסר. הבעש"ט לא לימד ידע לימודי או הדריך בדרכי הלימוד, אלא הוא כיוון את תלמידיו להפנים את הידע הנמצא כבר בידיהם, להשתמש בו בחיי היומיום ולנתכו למקומות

חיוביים. התלמידים הגיעו אליו בשל הפער שבין שליטתם האינטלקטואלית במקורות ובין חוסר אונים רוחני בתפילה ובעבודת הבורא. דוגמה לכך הם דברי רבי יעקב יוסף פולנאה המעיד על עצמו: 'נקל לו לומר עשרה חילוקים, מלהתפלל שמונה עשרה אחת'.¹⁷ בשל למדנותו המופלגת אין הוא מתקשה ב'חילוקים', אבחנות למדניות מסובכות, אך העמידה בתפילה קשה עליו.¹⁸

נוסף על רבני קהילות ותלמידי חכמים, סבבו את הבעש"ט גם אנשים שעסקו בקבלה עיונית ותורת הנסתר. מקובלים אלה סיגלו לעצמם את עבודת הקבלה המסורתית, ונטו, כמקובל בעולמם של חסידי אשכנז הקדומים ושל מקובלים בפולין, לחיי סגפנות אישית. למרות דרכם המאומצת והתובענית הם לא חשו ביטחון מלא בכך שדרכם מובילה לתיקון אישי מושלם, ונזקקו להדרכת הבעש"ט.¹⁹ הבעש"ט הנחה אותם בדרך אחרת, מיתן את נטייתם למנהגים תובעניים ולסיגופים, ופתח לפנייהם דרך חרשה.²⁰

דוגמה לכך היא רבי נחמן מהורודנקא, שהתמודד באמצעות סיגופים קשים עם מחשבות זרות שהסיטו אותו מכוונתו בתפילה. הסיגופים לא הועילו והבעש"ט לימד אותו דרך התמודדות אחרת שאפשרה לו לשלוט במחשבותיו:

כשהייתי חסיד גדול הלכתי בכל יום למקוה קרה שבדור
הזה לא יוכל לסבול שום אדם מקוה כזו [...] ואף על פי כן
לא יכולתי לפטור מן מחשבות זרות עד שהוכרחתי לחכמת
הבעש"ט.²¹

הבעש"ט שיתף את חוג מקורביו בהתרחשויות שבתפילתו, הוא תיאר לפנייהם בהרחבה את מפגשיו השמימיים בשעת התפילה ואת יכולותיו הייחודיות. הוא לא הסתיר מהם את יכולתו לבטל גזירות וצרות שנועדו לפגוע בחברה היהודית ובכלל ישראל, או את יכולתו לשמוע מה מתרחש בעולמות אחרים ולדעת עתידות ונסתרות. בשל יכולת נשמתו לעלות לעולמות עליונים ולהבין את המתרחש שם, הבעש"ט הצטייר בין חסידיו כיחיד סגולה וצדיק נשגב. היחס אליו כאל דמות ייחודית לא היה רק נחלת תלמידיו, גם הבעש"ט היה מודע היטב לייעודו ולייחודו. הוא הכיר את כחותיו וראה את עצמו כמי שמוסוגל לסייע לחברה היהודית, לא רק באופן פרטני על ידי ריפוי או סיוע

בצדקה, אלא כמנהיג בעל השפעה בעולמות העליונים, היכול לפעול למען שימור החברה היהודית תחת עול הקיום בגלות.

לצד יכולותיו הרוחניות שהתבטאו בתפילה, ולצד חריפותו וחרדתו הניכרות בדברי התורה המובאים בשמו, אפשר להבחין בהומור עדין המשתקף בתפיסת עולמו ובתודעתו העצמית. נכרו, רבה של סדילקוב, מצטט מזיכרונו דברים ששמע מסבו, הבעש"ט, במוצאי ראש השנה:

פעם אחת עמדתי לפניו במוצאי ראש השנה וסיפר היאך מתנהג שם וסיפר שעומדים שם לפני המלך המשפט אבות העולם [...] וגם משה רבינו ע"ה עומד שם והוא כמו סרסור פונה אנה ואנה ומכניס הזכויות ורואה בחכמה ובמחוג שלא יבואו המקטרגים והעונות ח"ו [...] ואחר כך שאל אותי אם מעשה יפה היא מה שסיפרתי.

דגל מחנה אפרים וקארעץ תק"ע, ליקוטים, עמ' פ"ח ע"ב.

לצד הרצינות שבה התייחס הבעש"ט לתפילה ולחוויה המיסטית, הוא ידע לזהות את הסיפור כמעשיה מצחיקה ומעניינת הראויה להישמע לנכרו. הציבור ידע שהוא עומד לפני דמות ייחודית. ביטוי יפה להתפעלות תלמידיו מתפילתו הייחודית ולהערכה הרבה לדמותו הוא התיאור הבא מתוך ספר שבחי הבעש"ט:²²

כאשר שמעתי מבנו של ר' יעקב ממזיבז הנקרא ר' יאקיל שפעם אחת הוליכו אביו לבית המדרש והבעש"ט עומד ומתפלל לפני התיבה, ואמר לו בזה הלשון: בני ראה והשגח, כי לא יתראה כזה בעולם עד ביאת משיח צדקנו, כי הוא רשב"י וחבריו.

שבחי הבעש"ט, רבי דוב בער שחט מליניץ וקאפוסט תקע"ה, מהדורת רובינשטיין מס תשנ"ב, עמ' 32.

פרק שני

משל המלך בארמונו: שערים וחומות או אחיזת עיניים

המסורת הקבלית נוכחת בתפילתו של הבעש"ט, בדברי תורה המובאים בשמו וכמוכן באופן שבו עסק בריפוי חולים. עם זאת, מגמתו, כמו מגמתן של דמויות נוספות בנות זמנו, היא תמורה ושינוי משפה קבלית מסודרת ומעט נוקשה באופייה, לקריאה פרשנית של הקבלה העיונית, פרשנות המדגישה את משמעויותיו ההיסטוריות או הפסיכולוגיות של תהליך הבריאה ושל דרכי התגלותו של הבורא בעולם. בהבנת משמעותו של מפנה זה, נעסוק בפרקים הבאים.

כניסת המקובל להיכלי ארמונו של המלך

תפילתם של מקובלים מבוססת על ידע המתאר את דרכי ההשפעה האלוהית על העולם, רשת מסועפת של חוטים וצינורות, המדמה את נתיבי השתלשלות השפע העליון ממרומי חביונו עד התגשמותו במציאות הארצית לכדי גשמי-ברכה, פרנסה, מזון וכדומה. המקובל משתמש בידע זה בזהירות כדי להגביר את ירידת השפע לעולם הארצי.

כדי לקרב את עבודת המקובל לעולם המושגים שלנו, ניתן להשוותה לעבודת המרדן שעליו להיות זהיר ומרוד בניסויו, כדי שיניבו הצלחה מעשית-טכנולוגית. באופן דומה, על המקובל להיות זהיר בכונת התפילה, שהיא היישום המעשי של הידע. פנייה נכונה של המקובל מאפשרת את פתיחת שערי השפע, פנייה מוטעית עלולה להביא תוצאות הפוכות. מבחינה זו מוטלת על כתפי המקובל המתפלל אחריות כבדה: עליו להכיר היטב את מסלולי השפע השונים, לדייק בשמות הבורא המתאימים לתוכן בקשותיו,

בכדי לנתב נכונה את הורדת השפע לעולם הארצי. לדוגמה, אם הוא מבקש רחמים, הוא מחויב להשתמש בשמות וכינויים מתאימים של הבורא, לדעת לפנות למשרתים ולמלאכים התואמים את אופי הבקשה ומעוררים מידה של חסד ורחמים בעולם העליון. אם יטעה ויפנה בשמות המתארים את גבורת הבורא ואת דינו הנוקשה יסכל את הצלחת בקשותיו. תחושות המתפלל אינן המרד להערכתה של תפילת המקובל, אלא היכולת להשתמש בצורה מושכלת בידע הקבלי במילות התפילה ובכוונותיה. כשם שעבודת המדען אדישה לעולמו האישי, כך גם רגשותיו האישיים של המקובל, שמחה או עצבות, כעס או סבלנות, כנות או דבקות, אינם משנים את ערך פעילותו, ואת מידת אמינותה ואפשרויות הצלחתה.

בכדי לחדד את האבחנה, אצטט את ההיגד הבא מספרו של המקובל בן המאה ה-17 רבי יוסף ג'יקטיליה.²³ ספרו של רבי יוסף ג'יקטיליה, 'שערי אורה' הוא מעין מילון ומפתח המסייע בהבהרת כינויי הספירות ודרכי השימוש בהן. מגמת המחבר היתה להביא לכך שהתפילה תיענה ותתקבל, כלשונו בפתחה: 'וכשתגיע לידיעת דבר זה אז תקרא ור' יענה ותהיה מן הקרובים אליו'. בדבריו הוא מרגיש את החובה לדעת את מבנה הספירות בעולם העליון ואת סדר השתלשלותן, בכדי שעבודת התפילה תהיה מדויקת ומועילה. לדידו, התפילה איננה יכולה להישען רק על רצון הלב והתעוררותו, על המתפלל מוטלת חובה לדעת כיצד לנתב בצורה נכונה פניות ובקשות שונות אל מקומות שדרכם ניתן יהיה להשיג את מטרתו.

משל לאדם ההולך לחצר המלך להפיק שאלה, שהוא צריך להזרוז [...] ומלבד זה יש לו להתבונן כמה שערים יש בבית המלך זה לפניו זה ולהכיר אותם השוערים הממונים לשמוד השערים [...] ומלבד זה ראוי לו לדעת ולהתבונן בכגדים שהוא לבוש, אם הוא ראוי להיכנס בהם אל חצר המלך ומלבד כל זה ראוי לו לבדוק בעצמו אם הוא הגון לדבר לפני המלך והשרים והסגנים אשר לפניו [...]

שערי אורה, רבי יוסף ג'יקטיליה,

[מרקריאה שכ"א] י-ם תשנ"ד, שער א' עמ' 6.²⁴

רבי יוסף ג'יקטיליה משתמש בדימוי המובא רבות בחז"ל במדרשי אגדה ובתלמודים לתיאור התפילה. הוא מתאר מלך הנמצא בארמון, המוקף בחומות

ובשערי כניסה ובתוכו מבואות וחדרים, שבהם ניצבים שומרים וממונים מטעם המלך. התפילה היא מעין כניסה של המתפלל אל חצר המלך וביתו ואל חדרי הממונים על אוצרותיו.²⁵ דרכו של המתפלל היא הדרגתית, דרך השער פנימה אל המבואות והחדרים עד לתוככי חדרי ארמונו של המלך. הדייקנות הנתבעת מן המתפלל בשימוש מושכל בכונות קבליות היא תנאי בסיסי המאפשר לתפילתו להיכנס בשערי הארמון ולהגיע אל החדרים שבהם נמצא מבוקשו. תפילה כזו איננה זמן שיחה בין אדם לקונו, מפגש ישיר בין הבורא לנבראיו. בתמות עולם זו הריחוק שבין הארצי לאלוהי מונע קשר ישיר, ופעולת התפילה מדומה לעבודת שתדלנות המנצלת ידע בדבר הביורוקרטיה האלוהית.

משל לאוצר שיש בו כמה חדרים כל חדר מהם מיוחד לדבר בפני עצמו וכשאדם צריך למיני מאכל ואינו יודע אותו החדר שהמזונות בתוכו, אפשר שימות ברעב והחדרים מלאים כל טוב. ועל דרך זה באמת השגת שמותיו הקדושים ית' יש שמות ממונים על התפילה והרחמים והסליחות, ומהם על הדמעה, מהם על המזונות [...]

שערי אודה, שם.

רבי יוסף ג'יקטיליה משתמש בדימוי מרתק: אדם הרעב לפת לחם נכנס לארמון המלך, אבל מכיוון שהוא איננו מכיר את מבואותיו של הארמון הוא נכנס שוב ושוב אל חדריו אוצרות הזהב והכסף שאין בהם כדי להשביע את רעבונו ולבסוף הוא מת מרעב. והנמשל: התפילה הישירה אל האל, ללא הידע הקבלי אינה מביאה למילוי מבוקשו של המתפלל.²⁶

דגם זה של תפילה יוצר פער בין סוגי המתפללים: אלו היודעים את הכוונות הקבליות, ואלו שאינם מבינים וממילא בתפילתם אין תועלת רבה. ידיעת הכוונות והייחורים הצריכה לימוד של ידע נרחב ומורכב, דבר שמדרך הטבע לא היה בהישג ידו של הציבור הרחב, שממנו נמנעה השתתפות פעילה בתפילה הקבלית. בקרב המקובלים קינן חשש אמיתי מפני חוסר בשלותו של רוב הציבור העלול לקלקל את תפילתו, מפאת חוסר ידע. לפיכך הדרכתם של המקובלים לרוב הציבור היתה להימנע משימוש חלקי ולא מדויק בכונות קבליות, ולהסתפק בתפילה על פי מעט כוונות קלות להבנה. הדרך שנתרדה פתוחה בפני הציבור הרחב היתה נוכחות פיזית בתפילתם של מקובלים, בכדי שדרך כוונותיהם תעלה גם תפילתו של הציבור המצטרף אליהם.

עבודת הכוונות וזתה למשנה חשיבות בהשפעת משנתו של רבי יצחק לוריא, האר"י, מגדולי המקובלים, שפעל במאה ה־17 בקהילת מקובלי צפת. משנתו מתארת בפרוטרוט את תהליכי בריאת העולם והשתלשלות השפע עד לעולם הארצי. תורת הכוונות שהתגלתה בתורתו הצמידה את מילות התפילה לתהליכים מסובכים ועדינים המתרחשים ברבדים שונים בעולמות העליונים. בכך ניתן משנה תוקף לתביעה לכוון היטב במילות התפילה, תביעה שראינו דוגמתה במשל של רבי יוסף ג'יקטיליה. בתורת האר"י הדרגשה חובתו הדתית של המתפלל לתקן את שורשי הרברים בעולמות העליונים, 'לייחד אקודשא בריך הוא ושכינתיה', ייחוד שמשמעותו עיסוק בחיבור שבין ממדים רוחניים שונים בדיוקן האל, בעיקר בתפילת 'שמונה עשרה'.²⁷

העיסוק בקבלה התרחב בתחומי פולין במאות הי"ז והי"ח. כתיבי מופת קבליים - כדוגמת ספר יצירה, ספר הבהיר, ספרי הזוהר, מדרש הנעלם, ספריו של רבי יוסף ג'יקטיליה שמהם ציטטנו לעיל - הודפסו מחדש במרכזי הדפוס בפראג, קראקוב ולובלין ובמקומות נוספים, ונלמדו על ידי מקובלי פולין. חכמי הדור עסקו גם בכתיבת ספרי מוסר והדרכה רבים, שתכליתם קרוב בני הדור ללימוד הקבלה ולהבנת תכניה.²⁸

עם זאת, לרוב לא עסקו מקובלי פולין במאות הי"ז והי"ח בלימוד שיטתי של הקבלה אלא השתמשו בה באופן אקלקטי יותר - ביצירת אסופות של מסורות קבליות, ובשילוב בין שפות קבליות שונות בלימוד ובתפילה. צורת לימוד זו אפיינה לימים גם את תלמידי הבעש"ט. לקבלת האר"י נודע כמובן מקום מרכזי, אולם היא לא נתפסה כשיטה יחידה. מונחים רבים מתוכה מצויים בעולמם ובכתיביהם של מקובלים, בעלי מוסר ודרשנים, במקביל להימצאותם של מונחים מזרמים קבליים אחרים, ולמונחים וציטוטים מתורותיהם של חכמי ימי הביניים.²⁹

החסידות: מפורמאליות לאינטימיות - 'כי הכול היה אחיזת עיניים'

הבעש"ט הבחין בין עבודת תפילה שבה פונה המתפלל ישירות לבוראו מתוך הזדהות עם מילות התפילה, 'בצר לי אליך ד' אקרא' 'אודך ד' כי עניתני', ובין תפילה קבלית שאיננה פנייה אל הבורא אלא נסיון להשפיע דרך הספידות,

על ההכרעות הנעשות בחודי היכלו של המלך. מנקודת מבטו של הבעש"ט, עלולה תפילת המקובלים להביא לתחושת ריחוק בין אדם לקונו, בשל אופיה הטכני והאינטלקטואלי. מחירה של הבחירה בתפילת המקובלים, המהווה מעין מסע בין חרדי הארמון העליון, עלול להיות אובדן היכולת לבקש רחמים מעומק הלב. על פי הבעש"ט, 'תורת הכוונות' ותיאורי הממונים היושבים בהיכלי המלך הם משל ודימויים, שדרכם ניתן להבין את משמעות המילים, אבל בעת התפילה עצמה יש לחזור לדיבור ישיר אישי וקרוב של אדם הפונה בבקשה מעומק הלב אל בוראו ואומר את מילות התפילה כהווייתו.

בשונה מהתפיסה המדגישה את מעלת המקובל הייחודי - היודע כיצד להיכנס בשערי הארמון והציבור יכול רק להצטרף לתפילתו - תבע הבעש"ט מהציבור להתפלל בעצמו, לפנות בשפתו בידיעה שזוהי הדרך הטובה ביותר עבורו להגיע למבוקשו.³⁰

כאשר שמעתי ממורי זלה"ה [ויכרוננו לחיי העולם הבא] משל על בעלי תפילות בימים נוראים שלא יסמוך עליהם בני עולם רק ישתדל כל אחד להתפלל עבור עצמו [...]

ראשי הדור שנקראים 'ישראל' עושים עצמן כנשים תשושי כוח ורשים כו' והתועלת היוצא מזה שעל ידי זה ישראלים והמוני עם רשים באמת, שאין להם על מי לסמוך ולכם נשבר, ומשתדל להתפלל כל אחד בעבור עצמו 'בתחנונים' ידבר רש' ועל ידי זה מרחמים עליהם מן השמים

בן פורת יוסף, פרשת תולדות וקארעץ תקמ"א, מהדורת צילום י-ם תשל"ה, עמ' מז"ד.³¹

הבעש"ט הסתייג מההסתמכות השאננה על תפילת הצדיק המקובל, המונעת מהציבור להתפלל מלבם הנשבר, בגלל ההישענות על תפילתו. בה בעת, הצדיק עלול להגיע לתודעת גאווה בגלל היכרותו עם 'ארמונו של המלך', וממילא תפילתו איננה מועילה לעצמו ובוודאי לזולתו. לכן ראשי הדור ש'נקראים ישראל' - ואולי בכך רומז רבי יעקב יוסף לשמו של רבו רבי ישראל בעש"ט עצמו - מנסים לעורר את הציבור להתייחס ברצינות לתפילתם שלהם ולא לסמוך על יחיד סגולה הנמצאים עמם. לדברי הבעש"ט, יתרונה של תפילת ההדויטות מבוסס על חסרונם, מכיוון שאין להם על מי לסמוך בתפילתם, ממילא לבם נשבר ודכריהם מתקבלים בנקל.³²

דשמעתי בשם מורי הא דאיתא בש"ס התפלל ונענה וכו' ואם מתגאה מביא אף (=כעס) לעולם וכו' והקשה מה חטאו העולם כזה? וביאר העניין העולה מדבריו: כי על ידי שהעולם מחוסרי מהימנותא [=אמונה] שיש בעל יכולת בעולם, מי שאמר לשמן וידליק הוא יכול לומר לחומץ וידליק וזה מתפלל שידליק החומץ ונענה, ונראה בעיני העולם דבר תמוה ועל ידי זה מתגאה, אם כן הם הגורמים!

תולדות יעקב יוסף, ב' פרשת ואתחנן

[קארעץ תק"מ], בית וויעליפאלי -ם תשל"ג, עמ' תקס"א.

הבעש"ט מתנסח על פי הסיפור התלמודי (תלמוד בבלי, תענית דף כ"ה) על אודות בת רבי חנינא בן דוסא, שהכינה בטעות את נרות השבת עם חומץ במקום שמן. אביה רבי חנינא ראה אותה בוכיה ושאל מדוע היא עצובה, היא הסבירה לו את טעותה ואביה השיב: 'בתי מאי אכפת לך, מי שאמר לשמן וידלוק הוא יאמר לחומץ וידלוק'. רבי חנינא בן דוסא, תנא שנודע ביכולת תפילתו, מחולל ניסים מכוח אמונתו בכך שבפני אלוהים אין מגבלות. הבעש"ט מטעים, על בסיס מימרא תלמודית זו, שהיכולת להשפיע אינה מצויה רק בידי צדיק מקובל, אלא בידי כל מתפלל. עם זאת ייתכן שדברים אלו מבטאים גם ביטוי לתרעומת על כך שתלמידיו ומקורביו בוטחים בכוח תפילתו כצדיק ולכן אינם מנסים להתפלל בעצמם. דווקא בהערכתם הם מחלישים אותו ועלולים, בעקיפין, להחטיאו בגאוה.³³

עמדת הבעש"ט מתחדדת בדרשה שנשא כתפילת ראש השנה קודם לתקיעת שופר, כנהוג בקהילות רבות שאחד מחשובי הקהל עומד בפני הציבור ומעוררם להתאמץ בתפילתם. המשל שבדבריו מתייחס לתפיסת רבי יוסף ג'יקטיליה המתאר את תפילת המקובל ככניסה אל חדרו ארמונו של המלך, אלא שהוא מהפך את משמעות הדברים:³⁴

שהיה מלך אחד חכם גדול ועשה באחיות עיניים חומות ומגולים ושערים, וציווה שילכו אצלו דרך השערים והמגדלים. וציווה לפזר בכל שער ושער אוצרות המלך, ויש שהלך עד שער אחד ולקח ממנו, ויש וכול'. עד שבנו ידו התאמץ מאוד, שילך דווקא אצל אביו או ראה שאין שום מחיצה מפסיק בינו ובין אביו, כי הכל היה אחיות עיניים. והנמשל מובן, שהקב"ה

מסתתר בכמה לבושין ומחיצות, וכידוע שהשם יתברך "מלאו כל הארץ כבודו" וכל תנועה ומחשבה הכל ממנו ית'.
 בן פורת יוסף, פרשת מקץ עמ' ע'.

רוב הפונים אל ארמון המלך מנסים להגיע אל האוצרות שבחדרי הארמון ולצאת ממנו. בן המלך לעומתם איננו מחפש חדרים ואוצרות, אלא משתדל לראות את אביו, הוא מתגעגע לקרבתו ורוצה להיות נוכח בסביבתו. הנמשל הוא שני סוגי תפילה: תפילה שמגמתה בקשות על צרכים ארציים, 'אוצרות', זו התפילה שמתאר רבי יוסף ג'יקטיליה, שמדבריו הבאנו לעיל. בתפילה זו על המתפלל להכיר את חרדי הארמון, את הכוונות הקבליות, כדי שיוכל להגיע אל האוצרות הטמונים בהם. התפילה האחרת, היא תפילתו של האדם הפונה אל בוראו בשביל עצם העמידה מולו ובקרבתו, זהו בן המלך הרוצה לפגוש את אביו ואיננו מעוניין להשיג מפגישה זו טובות הנאה או אוצרות כלשהם.³⁵

האבחנה בין שני סוגי התפילות איננה מסיימת את דבריו של הבעש"ט, הוא איננו מסתפק באבחנה בין המתפלל היחיד, חביב האל, ובין יתר המתפללים, הנותרים בענייניהם. בסוף מסעו מגלה בן המלך שהחומות והשערים החוצצים בין המלך ובין נתיניו אינם אלא אשליה, 'אחיזת עיניים', עבורו כבנו של המלך הזוכה לקרבתו. הבן שחתר לממש את קרבתו עם אביו, איננו ייחודי במעלתו. בהגיעו הוא מגלה שגם המתפללים האחרים יכולים להגיע למקום שבו הוא עומד, מכיוון שגם הם בניו של המלך. הישגו אינו נמדד בהצלחה אישית, בכך שגילה את עקבות המלך בחדרי ארמונו, אלא בגילוי שהחומות ומחיצות אינן קיימות באמת, גילוי שהושג עם גילוי השיחה הישירה.

סיום זה מפתיע, סיפורו של הבן יכול היה להסתיים במפגשו האישי עם אביו אוהבו, השמח בשוב בנו יחידו לביתו, בעוד שאר נתיניו ועבדיו נותרים בחוץ; קרבה ייחודית בין בן שגילה את זיקתו לאביו והתעקש על מימושה, לעומת אלו שנותרו מחוץ לחומות ולשערים. אבל הבעש"ט מסיים את משלו בכך שהבן מבין שזיקתו לאביו עומדת כאפשרות עבור כלל האנושות. הוא איננו מבליט את ייחודו האישי, אינו מציג את עצמו כשונה מזולתו בגלל שאיפתו להיות עם אביו. מסקנתו מהשגתו הגבוהה היא ההבנה שהבורא הוא אביהם של כל בני העולם. דווקא בראש השנה, היום שבו ממליכים את האל כשופט: 'היום הרת העולם היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים',

מצביע הבעש"ט על יחס אחר לגמרי בין האל לנבראים: לא יחס של מלך לעבדיו או לנתיניו, אלא יחס של מלך לבניו, שארמונו פתוח לפני כולם, מכיוון שכולם קרובים אליו והפער והמרחק ביניהם איננו אלא אשליה, אחיזת עיניים.³⁶

ההבנה בדבר קיום קרבה אינטימית בין המתפלל ובין הקב"ה המאפשרת פנייה ישירה, מייתרת את ממשות השערים והחדרים ומציגה אותם כ'אחיזת עיניים', כדמיון אנושי על תמונתו של העולם העליון.³⁷ בכך מתבטלת הבלעדיות של תורת הכוונות והייחודים כנתיב היחידי המסייע לאדם להיכנס אל חזרי הארמון. אדרבא, כוונות אלו, שאכן מאפשרות הורדת שפע ארצי, מסתירות אמת עמוקה: האפשרות להיות בקרבת האל עצמו, הבורא השוכן בתוך בריאתו. הבעש"ט מניח שהכוונות הקבליות אומנם מאפשרות לתור בנעשה בעולמות העליונים, להביא לירידת שפע וברכה לעולם הארצי; אבל הן מותירות את מערכת היחסים בינו לבין קונו, כמסגרת הניסיון לקבל טובות הנאה, ללא ציפייה לראות את המלך עצמו ולהימצא בקרבתו. הבעש"ט מתאר תפילה שמגמתה היא דבקות וקרבה, המצויה בפנייתו של בן המתרפק על אביו וחותר להנכחתו בחייו ובעולמו.³⁸

התפילה כזמן קרבה - בקשת החכם בתפילתו

בדרשה נוספת המובאת בשמו של הבעש"ט בספרו של נכדו רבי משה חיים אפרים מסדליקוב, נמצאת אבחנה עדינה בין צורת עבודה קבלית ובין תפילה שונה:

וכמו שאמר אא"ז זלה"ה [אדוני אבי זקני זכרו לחיי העולם הבא] וביאר על פי משל למלך שהי' לו יום גינוסיא או איזה שמחה וטוב לבב ויצוה להכריז כל מי שביקש מאת המלך יינתן לו [...]. וזה ביקש לעשות אותו שר או ממונה, וזה ביקש נקמה מאויביו והכל נתן המלך לכל אחד מבוקשו. ואחר הי' חכם לא ביקש שום דבר כי אם שיניחו המלך לילך בהיכלו, לדבר עם המלך בכל יום ובוה ממילא נתעטף ונכלל בו כל הבקשות.

דגל מחנה אפרים, פרשת בחוקותי עמ' 109.

הביטוי 'גינוסיא' רומז לעיתוי שבו נאמרו הדברים: שוב בסמוך לראש השנה, שהוא יום המלכת הקב"ה על עולמו, שבו נדונה השנה הקרובה.³⁹ הבעש"ט משתמש בדימוי של מלך ומתאר סוגים שונים של בקשות, המופנות אליו על ידי עבדיו ונתיניו ביום שבו הוא חוגג את המלכתו. למול כל הבקשות השונות מתבלטת בקשתו של החכם, הוא איננו מבקש פרנסה, מזון, רפואה וכדומה, אלא את קרבת המלך התמידית. החכם עוקף את הביורוקרטיה של המלך, הוא איננו מעוניין בטובות ההנאה שהוא יכול לקבל ממנה, אלא רוצה בעצם ההתייחסות עם המלך. בכך הוא מייחד את יום הגינוסיא לביטוי יחסו אל המלך, כדי להמליך אותו על עצמו באופן אישי. החכם מבין שמעל המנגנון הביורוקרטי עומד המלך, וקרבת המלך מאפשרת לו לקבל את יתר רצונותיו ובקשותיו. הנמשל הוא תפיסת התפילה כזמן שבו המתפלל איננו פועל דרך תורת הכוונות בכדי להשיג מענה לבקשה מסוימת, אלא מנצל את ההזדמנות לדבוק בקב"ה עצמו ולהתקרב אליו. משל זה מרמז כאמור לראש השנה, זמן 'גינוסיא', ואכן קיימת התאמה מעניינת בין תפיסה זו לתכני תפילת ראש השנה, שבעיקרה איננה עוסקת בתשובה וסליחה המהוות התעסקות עצמית, אלא המוקד הוא המלכת הבורא על עולמו.

רבי יעקב יוסף מפולנאה מביא ניסוח נוסף המתאר את תפילת החכם:⁴⁰

והנה המלך בעצם נקרא עני שאין עמו דבר רק הכול ביד
הממונים שלו על אוצרי המלך.

וזהו שכתוב תפילה לעני רוצה לומר [...] שידבר עם המלך
שנקרא עני ובאמת 'כי יעטוף' רוצה לומר שנתעטף בשאלה זה
כל חמדה ואוצרי המלך.

תולדות יעקב יוסף, עמ' תרכ"ג.

כמובאה זו מתאר הבעש"ט באופן מפתיע את המלך, הקב"ה בורא העולם, שכידו נמצא הכל, בדימוי של עני ואביון חסר כל, שאיננו יכול לתת דבר ממשי, מלבד עצם השיחה עם החכם. כשהמלך יושב בחדרו הפרטי, אין לו זיקה לרכושו ולממונו, לכן אין להטרידו בחדרו בבקשות השונות. דימוי זה מפתיע. בדרך כלל בתיאורי המקובלים, המציאות הארצית היא המתוארת בדימויים של עוני, דלות וחוסר ממשות, בעוד הקב"ה הוא בעל השפע האין סופי והכל נמצא בידו.⁴¹ הבעש"ט מתאר דווקא את הקב"ה כעני ואביון

חסר כל. אבינות זו של המלך מדגישה את האבחנה בין שני סוגי התפילה: תפילה שמגמתה הגעה לאוצרותיו של המלך, ותפילה שמגיעה אל המלך עצמו, ועניינה הוא עצם המפגש איתו.⁴²

אם נסכם את דימויו של הבעש"ט ביחס לתפילה הרצויה, הרי היפוך המשל הקלאסי בדבר שערים וחומות המקיפים את ארמון המלך מדגיש את החידוש בתפילת הבעש"ט, על רקע התפילה הקבלית הקלאסית. אלא שלא זו בלבד, הבעש"ט משתמש במשל כבסולם שניתן להשליכו בסוף העלייה בו. אף שהמשל משמש לאבחנה בין תפילה מסוימת לתפילה נעלה ממנה, הוא מדגיש שאין מדובר באבחנה בין בני אדם שונים, כל אחד הוא בנו של המלך עבורו החומות הן אחיזת עיניים, כל אחד ראוי להתפלל את תפילת החכם המבקש את קרבת מלכו.⁴³

אומנם עולמם של תלמידי הבעש"ט ותלמידיהם רווי וספוג מונחים רבים משפת הקבלה, על זרמיה ושלוחותיה השונות - החל מספר יצירה, ספרי הזוהר, כתבי הרמב"ן, רבי יוסף ג'יקטיליה וכלה ברבי משה קורדוביזו ותורת האר"י ז"ל - עם זאת הפרשנות החסידית, בעקבות גישתו של הבעש"ט, עיצבה שני תהליכים מקבילים: מחד גיסא המשך לימוד תורת הקבלה כלימוד של תכנים ורעיונות רוחניים, ומאידך גיסא הפחתת השימוש והעיסוק המעשי בהם בעבודת התפילה, בשל החשש מפני אובדן הקרבה עם הקב"ה. רוב מורי החסידות לקחו את התשתית הקבלית הבסיסית, ומבלי להיכנס לנבכי כוונות התפילה, הצליחו לתרגם מונחי יסוד ולשלבם בשפת היומיום, תוך שהם מחלצים מתוך העבודה הטכנית את הממד הקיומי.⁴⁴

פרק שלישי

השניות בדמותו של הבעש"ט: בין מדע הקבלה לתרגום נפשי חסידי

תפילת הבן אל אביו - ערכה של פנייה אישית

הבעש"ט עומד בפתחה של התחדשות רוחנית בין עולמם הרוחני של מקובלים ובין תלמידיו מייסדי התנועה החסידית. התנהלותו האישית דומה לזו של המקובלים, ושונה מדיוקנו של הבן או החכם המתואר במשלו. הוא מתאר בפני תלמידיו את טיוליו בעולם העליון ואת הימצאותו בחדרי ארמונו של המלך, את מפגשיו הממשיים עם ממונים ומלאכים ואת ניסיונותיו להשפיע על הכרעותיהם ולהמתיק גזירות וקטרוגים על עם ישראל. החידוש הטמון באישיותו של הבעש"ט הוא יכולתו לחולל תמורה רוחנית, ולבסס על לימודו מהמתרחש 'שם' את צורת עבודה הראויה להיעשות 'כאן', בעולם הארצי. דרך התיקון שהוא מגלה שונה מהנתיב הקבלי שדרכו הוא עצמו מתקדם ומתעלה, שדרכו הוא מגיע לאותה מסקנה עצמה המבטלת את בלעדיות הדרך הקבלית, שבעזרתה הוא הגיע לדרגתו. דוגמה לכך ניתן לראות בתיאורו של רבי זאב וואלף מזאטמיר:

עינינו הרואות אשר יש לך אדם שעושה סיגופים ומקוואות ומרבה בתורה ותפילה ועיקר כוונתו ומגמתו להשיג רוח הקודש או גילוי אליהו וכדומה, וכאשר שמעתי בימי הבעש"ט זלה"ה היה אחד כזה שעשה סיגופים, והלך למקוה שישג רוח"ק. ואמר הבעש"ט זלה"ה: אשר בעולם התמודות משחקין עליו.

אור המאיר אקארעץ תקנ"ח,

ניו יורק תש"ד (מהדורת צילום), פרשת שמות דף ב' 41.

הבעש"ט ראה שערכם של מעשי בני האדם בעיני העולם העליון שונה מערכם בעיני החברה. התנהגותו של מי שהרבה בלימוד תורה ובסיגופים,

שהרשימה כל כך את זולתו זכתה למשמעות אחרת בעולם העליון. שם, בהיכל התמורות 'משחקין עליו', ועל המחשבה שהסיגופים והטבילות יעשו אותו ראוי להשגת רוח הקודש.⁴⁶

בה בעת הבעש"ט שם לב להשפעת תפילתם של אנשים פשוטים, המבטאים בכנות את אשר על לבם במפגש בלתי אמצעי בינם ובין קונם, ולכן היא מעוררת רחמים ומביאה ברכה. השתקפות של תובנה זו ניתן לראות בשני הסיפורים הבאים שאותם ליקט רבי אהרון ב"ר צבי הירש מאפטא בספר 'כתר שם טוב':⁴⁷

בימי הבעש"ט זלה"ה היה פעם אחת עצירת גשמים. וראה (הבעש"ט) אדם אחד הריוט שצוּעק ומתפלל ואומר פסוק זה "ועצר את השמים ולא יהיה מטר" ולא גער בו, מפני שראה שתפילתו מקובלת למעלה. לאחר שכבר ירדו גשמים, קראו ושאל אותו: מה היתה דעתך בקראך הפסוק? אמר לו כי פירדשו: "ועצר" מלשון וסחט את השמים, ולא יהיה מטר למעלה כי אם כל המטר ירד למטה.

כתר שם טוב, חלק ב' וזקווא תקנ"ה. קה"ת ניו יורק תשמ"ז, עמ' כ"ג.

בסיפור זה הבעש"ט נוכח לראות 'למעלה' את השפעתו של יהודי פשוט שתפילתו הועילה וגשמי ברכה החלו לרדת, אף שהוא איננו מכיר את שפת הכוונות הקבליית, ואף איננו מבין כראוי את הכתוב בפרשיות 'קריאת שמע'. אותו אדם אומנם התפלל כראוי וציטט את הפסוק ככתבו, אבל הבין את פשט המלים ההפך ממשמעותם המקורית. עם זאת, תפילתו היא שהצליחה להשפיע ולהביא לבסוף לביטול עצירת הגשמים. בוודאי שאותו יהודי לא נמנה על חוגי מקובלים או רבנים, והוא איננו מכיר היטב את 'שערי הארמון ומבואותיו'. עם זאת, מכיון שהוא פנה ישירות, בכנות, ואמר את מילות התפילה על פי הבנתו המפתיעה ועל פי כוונת לבו, הוא היה זה שגרם לפתיחת שערים עליונים ולהורדת הגשמים.

על רקע הטכניקה של הכוונות, ההכרה בתועלת התפילה הפשוטה היא מפתיעה. הבעש"ט מבחין שגם פרשנות יצירתית בלשונו של אדם פשוט יכולה לפתוח שערים,⁴⁸ כפי שאנו רואים בסיפור נוסף (המובא ב'כתר שם טוב'):

פעם אחת היה שוכת הבעש"ט והיה בשכת בכפר אחד עם המניין שלו. ובהגיעו אל השלוש סעודות גם מחזיק הכפר קיבץ כמה אנשים מן הכפרים. וישב ואכל ושתה עימהם בזמירות שירות ותשבחות. וראה הבעש"ט זלה"ה שהוא מקובל מאוד למעלה.

קראו אחר הסעודה ושאל אותו: מאיזה טעם אתה עושה זה לכבז כל כך על סעודה שלישית? והשיב: הנה שמעתי העולם אומרים, תצא נשמתי בין אנשים מישראל.

והנה שמעתי שבשבת יש לכל אחד מישראל נשמה יתרה ובמוצאי שבת יצאה ממנו.

ואמרת גם אני: תצא נשמה יתרה שלי בין אנשים מישראל, על כן אני מאספך אנשים מישראל וכול' והנאני הדבר מאוד כתר שם טוב, חלק ב' עמ' כ"ג ע"ב.

בסיפור זה מתוארים הבעש"ט ובני חברותו יושבים יחדיו בשעת סעודה שלישית. בה בעת מתאספת חבורת אנשים קשי יום, יהודים כפריים, הטרודים כל ימות השבוע בפרנסתם ונפגשים בשבת לסעודה משותפת. הקורא יכול לשער את הפער שבין סעודת היהודים הכפריים ובין סעודה שלישית של חבורת הבעש"ט, רבנים מקובלים ותלמידי חכמים היושבים יחדיו באווירה מרוממת.⁴⁹ אולם הבעש"ט מבחין שסעודתם של הכפריים מקובלת למעלה. הוא שואל את המארח על עניינה של הסעודה. תשובתו של היהודי הפשוט היא דרשה אישית על 'ציאת הנשמה': הוא רוצה ש'הנשמה היתרה', שלפי המדרש נוספת בשבת לכל יהודי, תסתלק ממנו בחברתם של יהודים אחרים. את רצונו הוא מנמק באמצעות ההלכה הממליצה שבזמן פטירתו של האדם מן העולם יהא מניין של יהודים סביב מיטתו. הבעש"ט איננו רואה בפרשנות היהודי הכפרי, טעות בהבנה, אלא לומד דרכה את ערכה של עשייה פשוטה.

במקרה אחר הבעש"ט מזהה את ההשפעה לטובה בעולמות העליונים בדמות ייסורי אשה צדקת שהוא מזהה כמגנה על בני העיר מצרה המתרגשת עליהם.⁵⁰ מבחינת הבעש"ט, במקרה זה ובמקרים נוספים השפעת צדיקותם ותמימתם של אנשים פשוטים אינה נופלת מהשפעתו של מי שמשתמש

בכוונות התפילה הקבליות. הבעש"ט ראה כיצד השפעת טוב לעולם הארצי, איננה נעשית בהכרח על ידי מקובלים, ולכן גם תפילתו של אדם פשוט, שאין לו כל ידע מלבד כאבו, צערו וכנות בקשתו, יכולה לחולל שינויים.

בין הבעש"ט לתלמידיו

הבעש"ט הבין את ערך תפילתם הכנה של אנשים תמימים, הם אומנם אינם מעלים על דעתם שתפילתם ומעשיהם כה משמעותיים, אבל למרות ראשוניות התנסחותם ואולי בזכותה, הם מצליחים למשוך חסד והארת פנים מבורא העולם לנבראיו. עם זאת הבעש"ט לא ניסה להתפלל כמותם או לחקות את פשטותם. הוא שימר בתפילתו את שפת הכוונות הקבליות ואת השימוש בסמליה והיה מודע למקומו ולצורת העבודה שאפשרה לו היכרות עם העולמות העליונים. למרות הבנתו שהפער בין העולמות איננו אלא 'אחיזת עיניים' וגם בכוחה של הפשטות להשפיע, הוא הותיר לעצמו גם את הכלים הקבליים שהפכו אותו ל'בעל שם'.

בכך נבדל הבעש"ט, כמורה, מרוב תלמידיו. הוא תיאר את עליות הנשמה הייחודיות שבהן פגש דמויות מהעולם העליון, דיבר איתן, ניסה לשכנען ואף התעמת איתן כדי לעורר רחמים בעולם העליון. הוא לא חווה התאחדות עם הבורא המצוי בכל נבראיו ומאחד ביניהם, אלא שימר את ייחודו כנברא בעל הוויה משלו. גם כשהוא נוכח בעולם העליון, מקום מושבם של שרי המלך וממוניו, הוא נותר 'ישראל' דהיינו, נברא, אדם חי המרגיש בעליות הנשמה, וגם לאחר מכן בחיי היומיום בשעת לימודו עם תלמידיו, בשעה שהוא תיאר בפניהם מה אירע לו ומה הוא ראה בעליות הנשמה.

תלמידי הבעש"ט הדגישו את התפילה כזמן של קרבה ודבקות עם הבורא, והפנימו היטב את טענת רבם הבעש"ט על 'אחיזת העיניים' המצויה בתיאור הקבלי בדבר הארמון, השערים והחדרים. לכן, לדוגמה בהדרכות המגיד רבי רוב בער ממזויץ' ותלמידיו, וגם בהנחיות רבי יעקב יוסף מפולנאה, נתפסת התפילה כזמן שבו יש להגיע להשתוות בין הבורא לנברא, מצב נפשי שבמהלכו המתפלל איננו עוסק בצרכיו האישיים, ואינו מוטרד מבקשות ספציפיות, אלא חותר להיכלל בדבקות ובקרבה אל הבורא בדומה לתיאור החכם המבכר את

ההתייחדות עם הבורא על כל בקשה אחרת, במשלו של הבעש"ט.⁵¹

הפער בין הבעש"ט ובין תלמידיו ותלמידיהם, ביחס לצורת התפילה והשימוש בתורת הקבלה משתקף היטב במעשה הבא שסיפר רבי ישראל מרוז'ין:⁵²

סיפר מעשה מהבעל שם טוב זללה"ה: כי פעם אחת היה עניין פיקוח נפש גדול שהיה איזה בן יחיד וטוב וכול' וציווה לעשות נר של שעווה ונסע ליער והדביק את הנר לאילן ועוד איזה עניינים וייחד ייחודים וכול' ופעל ישועה בעזרת ד' יתברך.

ואחר כך היה מעשה כזו אצל זקננו המגיד הק' ועשה גם כן כנ"ל ואמר: הייחודים והכוונות שכיון הבעש"ט איני יודע רק אעשה על סמך הכוונה שכיון הבעש"ט ונתקבל גם כן.

ואחר כך היה המעשה כזו אצל הרה"ק ר' משה לייב מסאסיב ז"ל ואמר: אנו אין לנו כוח אפילו לעשות כך רק אספר המעשה ויעזור וכן היה בעזרת ד' יתברך".

כנסת ישראל, סיפורים מאת רבי ישראל מרוז'ין,
בני ברק ללא שנת הוצאה, עמ' י"ח.

סיפור ייחודי זה, יש שראו בו תיאור של ירידת הדורות, בד בבד עם התפתחות החסידות והתרחבות מעגלי השפעתה, אבל דומני שנכון לקרוא אותו בצורה שונה, מכיוון שבסופו של דבר כל אחד מהם, הבעש"ט בכוונותיו ורבי משה לייב מסאסוב בסיפור המעשה, הגיעו לתוצאה זהה והיא ריפוי של הבן.⁵³ לכן דומני שדבריו של רבי ישראל מרוז'ין, אינם מציגים הדרגתיות בסדר הדורות, אלא את השוני בדרכי העבודה שבין הבעש"ט לממשיכיו. תיאורו ממחיש היטב את דיוקנו של הבעש"ט הנמצא בתווך בין שתי דרכים רוחניות: בין דרכו של המקובל, המשתמש בסמלי הקבלה בתפילתו, ובין זו של החסיד הפונה בצורה ישירה. ההתנהלות הקבלית של הבעש"ט בריפוי הילד היא פשוטה למדי להבנה. בוודאי שהן המגיד רבי דוב בער ממזריץ' הן רבי משה לייב מסאסוב מודעים לכך ששימוש ב'נר' מסמל את נשמת הבן, כלשון הכתוב: 'נר ד' נשמת אדם',⁵⁴ בעוד שאילן' מסמל את עץ החיים שדרכו יורד שפע מעולם עליון לעולם התחתון. הבעש"ט הפועל כמקובל ו'בעל שם', מנסה לאפשר חיבור בין נשמת הבן ובין עולם החיים באמצעות החיבור הטכני בין הנר לעץ.⁵⁵ אם כן, עומקו של השוני

בין הבעש"ט ובין תלמידיו איננו פער בידע הקבלי התיאורטי. הבעש"ט איננו יודע בהכרח יותר מהם, אבל תלמידיו אינם משתמשים בידע זה בתפילתם. הם ראו בהתפעלות את יכולתו של הבעש"ט לחיות את המילים ולראות את התמונות, אבל למדו ממנו את חשיבותה של הכנות בתפילה ולכן הם אינם מנסים להשפיע בצורה שאיננה תואמת את עולמם הקיומי היומיומי. תלמידיו קיבלו ממנו את ההנחיה ללכת בדרך אחרת, התואמת באמת את מקומם ומצבם, בכדי להגיע לתוצאות זהות של הוספת שפע בעולם. עבורם היתה שפת הכוונות הקבליות תשתית רעיונית הכוללת הבנות עמוקות וסמלים מופשטים, הנוכחים בתפיסת עולמם ומהווים חלק משמעותי מלימודם העיוני, אבל אינם משמשים כנתיבי הקשר שלהם בינם כנבראים ובין בוראם.⁵⁶

סיפור התקרבותו של המגיד ממזריץ' רבי דוב בער

יכולתו של הבעש"ט לראות את הנעשה בעולמות העליונים ייחודית בכך שהיא לא באה על חשבון מגעו עם החיים הארציים כהווייתם. הוא 'בן בית' בשני העולמות, הוא מגלה רגישות אנושית ויכולת לשים לב ולהבין שינויים ותמורות, בעולם העליון ובעולם התחתון כאחד. יכולת זו מייחדת את דמותו והיא מאפשרת לו לשמר את צורת העבודה הקבלית ובמקביל לחנך את תלמידיו לאופן עבודה ותפילה אחר. הוא עצמו מסוגל להשתמש בכוונות הקבליות ולהזדהות עמם ולכן הוא ממשיך להתנהל דרכם, בעוד הוא מבין היטב שתלמידיו צריכים נתיב עבודה שונה.

סיפור מפגשו הראשון של המגיד רבי דוב בער ממזריץ' עם רבו הבעש"ט, מבטא זאת היטב. מפגש זה מתואר במסורת אחרת, שמשותף להן תיאור הגעתו של רבי דוב בער אל הבעש"ט כדי לתהות על קנגנו. בראשית הפגישה מתאכזב המגיד, ולבסוף מתוארת הפתעתו והתרשמותו העמוקה מהבעש"ט החלטתו - בגיל מבוגר ולאחר ששמו כבר מתפרסם - לקבל עליו את הבעש"ט כמורד ורבו. אצטט את מה שבעיני מהווה הנוסח הראשוני של סיפור המפגש. הוא הודפס ראשון ובפתיחה נכתב: 'שמעתי מחסיד אחד, ובסימוני מעיד המספור: 'כל זה שמע מפה קודש מ' דוב בער זלה"ה', היגדים אלה מחזקים את אמינות מסורת זו.⁵⁷

הסיפור מובנה משתי התרחשויות שבין הבעש"ט למגיד רבי דוב בער ממזריץ', אחת ביום ואחת בלילה, וקריאה ספרותית של ההקבלה ביניהן יכולה לסייע לנו להבין את שתייהן:

כששמע הרב מ' דב בער זלה"ה מהשם הגדול של הרב הקדוש הבעש"ט וכל העם נוסעים אליו ופועל בתפילתו גדולות ונוראות. והנה הרב מ' דוב בער היה חריף גדול ובקי בכל הש"ס ובכל הפוסקים והיה לו עשר ידות בחכמת הקבלה והיה מתמיה על דבר השמועה מגדל מעלת הבעש"ט ופעם אחת נתישב בדעתו לנסוע אל הבעש"ט כדי לנסותו וכול' ומחמת שהרב מ' דוב בער היה מתמיד גדול בלימוד, תיכף כשהיה בדרך יום ושתיים לא היה אפשר לו להתמיד בלימודו כמו בביתו, התחיל להתחרט על שנסע.

והנה אחר כך כשבא אל הבעש"ט וסבר שישמע ממנו תורה, הבעש"ט סיפר לו מעשה אחד איך שנסע דרך כמה ימים ולא היה לו עוד לחם ליתן לערל שלו בעל העגלה, ונודמן גוי עני אחד עם שק לחם וקנה ממנו הלחם כדי לפרנס בעל העגלה שלו ועוד ממעשיות כאלו. ואחר כך ביום השני בא עוד אצל הבעש"ט וסיפר לו איך שבדרך לא היה לו עוד שחת לתת לסוסים ונודמן לו וכול' והנה כל המעשיות שסיפר הבעש"ט היה בהם חכמה נפלאה למבין.

והנה הרב מ' דוב שלא הבין זה על כן בא לבית אכסניא ואמר למשרת שלו אני הייתי חפץ לנסוע היום תיכף למקומנו אך מפני שהיה חשוך מאוד על כן נליץ פה עד שתזרח ותעלה מאוד הלבנה אזי ניסע לדרכנו.

כתר שם טוב, חלק ב' פי' תכ"ד עמ' ס"ב-ס"ג.

רבי דוב בער המגיד מתואר כתלמיד חכם שכל סטייה מן הלימוד עולה לו בכאב רב, אך סקרנותו מושכת אותו אל הבעל שם שהשמועה מספרת שתפילותיו מתקבלות. ייתכן שרצה ללמוד ממנו, מהו סודו המביא לכך שתפילתו מתקבלת. בכואו אל הצדיק הוא מצפה לשמוע דברי תורה, ומתאכזב לשמוע סיפורים - חסרי משמעות בעיניו - על האכלת העגלון והסוסים. מאוכזב, הוא רוצה לצאת משם בהקדם האפשרי, אינו חס על

שנת העגלון ומבקש לצאת בלילה עם זריחת הירח. אלא שהלילה מזמן לו התרחשות אחרת:

הנה בחצות הלילה או שלח הבעש"ט את משרת שלו לקרוא אותו והלך אצל הבעש"ט ושאל אותו הבעש"ט יכול אתה ללמוד והשיב כן. ואמר לו הבעש"ט וכן שמעתי שאתה יכול ללמוד ושאל אותו הבעש"ט יש לך ידיעה בחכמת הקבלה אמר לו כן ואמר הבעש"ט למשרת שלו קח לי ספר 'עץ החיים' והראה הבעש"ט להרב מ' דוב מאמר אחד אמר לו הרב דוב הנה אקח ליעין ולהתיישב ואחר כך אמר את הפשט במאמר הזה. ואמר לו הבעש"ט אינך יודע כלום חזור ועיין בו ואמר לו הפשט הנכון כמו שאמרתי ואם יודע מעלתו פשט אחר יאמר לי ואשמע האמת עם מי. ואמר לו הבעש"ט: עמד על רגליך! ועמה והנה במאמר הזה היה כמה שמות של מלאכים ומיד שאמר הבעש"ט זה המאמר נתמלא כל הבית כולו אורה ואש והיה מלהטת סביבותיו וראו בחוש את המלאכים הנזכרים. ואמר לו הבעש"ט להרב מ' דוב בער אמת שהפשט כמו שאמרתי, אבל הלימוד שלך היה בלי נשמה. ותיכף ומיד ציווה הרב מ' דוב את המשרת שלו לנסוע הביתה והוא נשאר שם אצל הבעש"ט.

כתר שם טוב, שם.

בחצות הלילה לאחר שרבי דוב בער כבר יושב בעגלה והוא מתכוון לצאת לדרכו, קורא לו הבעש"ט להיכנס אל חדרו. המגיד נענה לבקשה, יורד מעגלתו ומעכב את יציאתו. בבואו פנימה, להפתעת הקורא, מתחלפים התפקידים ביניהם. הבעש"ט הוא זה שמזמין את המגיד להיכנס לביתו ובוחר אותו ולא המגיד הוא הטורח לבוא להכירו. זאת ועוד, הבעש"ט בודק את המגיד על למדנותו במקום שהמגיד ייבחן אותו על מעלתו הרוחנית. בתחילה שואל הבעש"ט את המגיד האם הוא יודע ללמוד (1). לאחר מכן, אולי בנימה של זלזול מכוון, הוא אומר, 'אכן שמעתי שאתה יודע ללמוד'. הבעש"ט בוחן את הבנת המגיד בקטע מתוך הספר 'עץ חיים', ספר הקבלה הבסיסי של תורת האר"י, ודוחה את הסברו, ושוב התפקידים מתחלפים. חלקו הראשון, היומי, של הסיפור הסתיים באכזבת המגיד מהבעש"ט, בסיפור הלילי מגיע תורו של הבעש"ט להתאכזב. המגיד מעיין שוב ואיננו מוצא פגם בדבריו, ואכן מתברר שהסבר היה אומנם נכון ורהוט אך היה חסר את מה שיש בידו של

הבעש"ט להשלים. כשהספר עובר אל הבעש"ט הוא עובר מהסכר תיאורטי ומופשט, להסבר מוחשי, גלוי וממשי: שמות המלאכים אינם מונחים בלבד, בשעת הלימוד הם מקבלים ממשות הניצבת לנגד עיניהם. הבעש"ט איננו מתווכח עם המגיד על ההסבר בצורה למדנית, אלא משקף לו את קיומה של צורת לימוד שונה לחלוטין, שהוא כלל איננו מכיר, לימוד החושף את ממשותם של הדברים. על ההבדל שרואה הבעש"ט בין שני סוגי לימוד הקבלה אפשר ללמוד מהדברים הבאים:

פעם אחת היה הרב (=הבעש"ט) מוכיח לאדם אחד על מה שדיבר בקבלה ברבים.

השיב לו האיש מפני מה מר גם כן דורש קבלה ברבים?

והשיב לו הרב: אני לומר את העולם שיבינו שבעולם הזה ובאדם גם כן שייכים כל הדברים שנאמרו בספר 'עץ חיים', ולא שאני נותן להבין את הרחני שכתב ב'עץ חיים'.

אבל מר דורש כל הדברים ככתבן בספר 'עץ חיים' אם כן אתה עושה מרוחניות גשמיות, שאין הפה יכול לדבר למעלה בעולם הרחני.

אור האמת וז'טומיר תרנ"ט,

מהרצות צילום י-ם ללא שנת הרצאה, דף מ"ג ע"ב

הבעש"ט מוכיח את המלמד קבלה על כך שצורת הוראתו מציגה מבנים רוחניים כפשוטם וככתבם, בעוד שהוא עצמו מחנך לעבודה אישית קיומית. תיאור זה יכול היה להיות היגד כללי בלבד ובדפוס אכן זהותו של החכם אלמונית. אולם בכתב יד חסידי שנשמר מפורשת זהותו של אותו חכם, מדובר במגיד ממזריץ', רבי דוב בער בעצמו, המתווכח עמו על צורת הוראת הספר 'עץ חיים'.⁵⁶ השערתי היא שתיאור זה הוא בעצם עדות נוספת, על השיחה ביניהם במהלך מפגשם הראשון, הנסוכה על ההבדל בין שתי שיטות הלימוד. בתחילה המגיד ממזריץ' איננו מבין ושואל את הבעש"ט מהו השוני ביניהם, הרי שניהם מורים המלמדים קבלה? הבעש"ט, מראה למגיד את הבעייתיות בצורת הוראתו הלמדנית: הוא איננו מנסה להסביר את התכנים הקבליים כתהליכים נפשיים ורוחניים, אלא מציגם כפשוטם. לפיכך, טוען הבעש"ט, הוא מגשים את הרחני, במקום להעניק לו משמעות פנימית, במקום לסייע לשומעיו בעבודתם הרוחנית הוא מגשים באזניהם את דיוקנו של הבורא.

עומקו של סיפור המפגש טמון ביחס שבין המפגש שביום למפגש שבליילה. המסר שבסיפורי הבעש"ט על האכלת העגלון ועל רעבונם של הסוסים מתואר כ'חכמה נפלאה למבין'. על פי הבנת, מקופלת בסיפורים אלו ביקורת על צורת הלימוד של רבי דוב בער, לימוד שבו הלומד מרוכז בעצמו ואיננו רואה את זולתו. הלמדן איננו ער למצוקת העגלון הרעב או לחסרונו של הסוס, וכאן רימו הבעש"ט באופן אישי למגיד, היושב בעגלה ועוסק בלימודו, אדיש לענייני העולם הארצי. חוסר היכולת להרגיש את מצוקת הזולת מביא לכך שתפילתו של המגיד איננה מועילה. תהליך התיקון שהבעש"ט מרמז אליו איננו עוזבת העולם הארצי לטובת היכולת לשהות באופן תמידי במקבילו העליון. אדרבא, מבהיר הבעש"ט למגיד, היכולת לראות את המלאכים קשורה ביכולת לראות את העגלון, את מוכר הלחם, ואפילו את הסוסים. מודעות לחיסרון בעולם הממשי מאפשרת לו לראות את העולם העליון וגם להשפיע ולהמתיק גזירות על ידי התפילות.

סיפור זה מבטא היטב את הפער שבין הבעש"ט ובין תלמידיו בתחילת דרכם אצלו. הבעש"ט יודע ללמוד את תורת הקבלה בצורה חיה וממשית מתוך רגישותו הרבה לנעשה סביבו בעולם הארצי. הוא מייחס לעולם הארצי משמעות מצד עצמו ולא רואה בו מבוא או הקדמה לעשייה אחרת. רבי דוב בער אכן יודע היטב את תורת הקבלה, אבל הוא עדיין איננו רואה איך גלומה בה הוויה מלאת חיות וממשות. בעקבות מפגש זה מבין המגיד מה חסר לו ונשאר ללמוד אצל הבעש"ט כיצד להתפלל בדרך המאפשרת לחוות את ממשותם של העולמות העליונים.

כהשלמה לכך נביא את תיאורו של רבי שלמה מלוצק המתעד במבוא לספרו של רבו, המגיד ממזריץ', המודפס בעריכתו, שיחה ביניהם:

ופעם אחת שמעתי מפיו הקדוש [=של רבי דוב בער המגיד] שהבעש"ט זלה"ה למד איתו שיחת עופות ושיחת דקלים וכו'⁵⁹ וגם למד עמו סודות שמות הקדושים וייחודים, וגם ספר 'מעין חכמה' למד אותו, ואמר לו פי' על כל תיבה, וגם הראה לי בספר 'דזיאל' אותיות וכתב מלאכים, ואמר שלמד איתו כל זה, כי כל מלאך יש לו תמונות אותיות א"ב משונה מחבירו לפי מידות וערכו [...], וגם הראה לי בספר הנ"ל כמה שמות מלאכים ואמר לי ממש, שעל ידי שמות אלו ידע הבעל ש"ט בכל חודש ניסן בכל שנה איזה ממונים ממנים על העולם

בכדי לידע איך להתנהג עמו ועל ידו ושאלתי אותו ולמה
בראש חודש ניסן? והשיב מפני שהוא ראש השנה למלכים.⁶⁰
ואמרתי לו: [...] ובוודאי ידוע גם כן לאדמו"ר. והשיב למה לא
יהי' זה ידוע לי, רק שצריך לעשות לזה כמה ייחודים.
מגיד דבריו ליעקב, 'הקדמת הספר' וקארעץ תקמ"א,
מהדורת ש"ץ מאגנס תש"ו, עמ' 2-3.

רבי דוב בער מתאר בשיחה עם תלמידו את ייחודו של רבו הבעש"ט,
ואת הלימוד שלמד איתו. הוא מציין את יכולתו של הבעש"ט להבין את
שיחתם של חיות ועופות מחד גיסא ולהכיר את הממונים בעולם העליון
מאידך גיסא. הוא נוקב בשמותיהם של הספרים שבהם למדו יחד: ספר
'מעייני חכמה', שעניינו כוונות האר"י רבי יצחק לוריא; ספר הקבלה העיונית
והמעשית, 'ספר רזיאל', ועוד. רבי שלמה מלוצק שואל את רבו, המרחיב
בתיאורי לימודו עם הבעש"ט בכדי לשבח את רבו: אם כן גם אתה תלמידו,
ידוע את כל מה שלימד אותך רבך הבעש"ט? ברור לרבי שלמה מלוצק
שהבעש"ט לא הסתיר את ידיעותיו מתלמידו אלא לימדו והתחלק עמו בכול
שידע. תשובתו המעניינת של המגיד היא שהוא אכן ידע את הידע הזה
מלימודו עם רבו, לכן הוא יכול להסביר את הדברים באופן תיאורטי, אבל
בכדי לממש זאת בפועל ולהשתמש בכך בתפילה יש צורך לעשות ייחודים
ולהתמקד בכוונות, והוא איננו עוסק בכך בעצמו אף שרבו נהג לעשות כן.
הבעש"ט איננו מלמד את המגיד ממזריץ' לממש את תורת הקבלה, אלא
מחנך אותו לפגוש בכנות את העולם הזה כהווייתו.⁶¹

דרגתו של הבעש"ט: בשער מ"ט של תורת הקבלה

הבעש"ט לא הודריך את תלמידיו לשמר צורת תפילה קבלית מורכבת,
המשמרת את דימוי הכניסה אל ארמונו של המלך והמפגש עם ממוניו
בחדרים השונים. אבל הוא שימר את זיקתו האישית לתורת הקבלה, שדרכה
הוא למד כיצד בנויים היכלי העולם העליון ואיך ניתן להשפיע על המתקת
הגזירות וכיטולן לטובה.⁶²

האם הבעש"ט עצמו היה יכול לפעול בצורה שונה? האם היה יכול לסגל
עצמו לתפילה המאפיינת את ממשיכיו ולוותר על צורת פנייתו המאפשרת

לו לראות בעולם העליון מהי העשייה הראויה להיעשות בעולם הארצי?
דומני שתשובה לכך טמונה בדבריו הבאים:

שמעתי בשם מורי זלה"ה: טעם שניתן רק מ"ט שערי בינה
למשה ולא שער החמישים? ותירץ כי שער החמישים הוא
חזר ומתחיל נ' שערים למעלה מזה, וכן למעלה למעלה עד
אין סוף [...]

תולדות יעקב יוסף, כ' פרשת דברים עמ' תרי"ב.⁶³

דרשה זו בשמו של הבעש"ט, מבוססת על המובא בתלמוד הבבלי ביחס
למשה רבינו. התלמוד שונה: 'נ' שערי בינה נבראו בעולם וכולן ניתנו
למשה חסר אחד, שנאמר 'ותחסרהו מעט מאלוהים' (תלמוד בבלי, ראש
השנה עמ' כ"א ע"ב). הבעש"ט שואל על מימרא זו, מדוע משה רבינו איננו
מצליח במהלך חייו לחצות את שער החמישים, בכדי להגיע לשיא הרוחני
שאליו יכול האדם לחתור, דרגת הקרבה הגבוהה ביותר?⁶⁴

על פי ההסבר הפשוט לסוגיא שער נ' איננו דרגה אנושית, זהו מקום מושבו
של הבורא, ולכן אפילו משה הנכלל בדרגת האדם עליה נאמר 'ותחסרהו
מעט מאלוהים', איננו יכול להגיע לכך. הבעש"ט הולך בדרך פרשנית מעט
שונה, על פי הסברו שערים אלו מרמים דרגות קרבה בין אדם לקונו, בדומה
לתיאור הנכנס אל המלך וארמונו בו הארכנו לעיל, המתאר תהליכי קרבה
הדרגתיים בין האדם למלכו. שאיפתו של כל נברא היא להגיע לשלמותו,
דהיינו שער החמישים. אבל מכיוון שמדובר בדבקות בקב"ה שהוא אין סופי,
דרגת שער החמישים היא בעצם בעלת שני פנים: דרגת שיא מחו, ושלכ
ראשוני בהתחלתה של דרך חדשה מאידך. לפיכך אילו היה משה רבינו ממשיך
להתקדם וחוצה את שער החמישים, היה מוטל עליו להתחיל דרך חדשה
ולחיות בה בשלב ראשוני התחלתי. יש כאן פרדוקס קיומי: התקדמות לשער
נ', משמעותה תחילת דרך חדשה ואובדן היכולות שהיו בדרגת המ"ט בעבר.

דרשה מחוכמת זו היא אולי רמז של הבעש"ט על עצמו, ועל דרך עבודתו
הרוחנית בהשוואה לתלמידיו. יכולתו לייחד ייחודים, להימצא בתוך ארמונו
של המלך ולראות את הנעשה בעולמות העליונים, קשורה ישירות לשייכותו
לדרך עבודה קבלית. בזכותה הוא נכנס לחדרי הארמון העליון ונמצא בהיכלי
המלך, אבל להפתעתו, דווקא במקומות שאליהם הוא הגיע הוא לומד על
קיומה של דרך אחרת, על עשייה ישרה וכנה של אנשים פשוטים הפועלים

במפתיע מעבר לארציותם. עם זאת הבעש"ט איננו מוותר על צורת עבודתו, הוא מודע לכך שייחודו ויכולתו לראות ולהשפיע קשורים ישירות לצורה שבה הוא מתנהל והתקדמות הלאה עלולה להביא לאובדן הדרך. בבחירתו הוא מגביל את יכולתו להיות חלק מהשינוי המתרחש, הוא נותר על הר נבו מבלי להיכנס לארץ המובטחת של החסידות המתהווה.

תובנה זו תורמת להבנת דיוקנו האישי של הבעש"ט. נכונותו להיות שותף בתהליך של שינוי העבודה הדתית מבוססת על יכולתו לראות את התרחשותו הממשית של המפנה בעולם העליון, אבל הוא עצמו איננו שותף למפנה הזה. מחוללה של דרך יכול בנקל להידחות או להיחשד בכך שהוא פועל מתוך מגמות אישיות ואינטרסים, אבל מקומו הייחודי של הבעש"ט כמי שמבשר דרך שהוא איננו חלק ממנה מאפשר לו להשפיע ממקום של נגיעה פחות אישית, הוא מסייע לתלמידיו להגיע למקום שהוא עצמו לא יגיע אליו. מקום זה של העדר נגיעה אישית בולט גם בדיוקנו של משה רבינו שאותו מתארת התורה כ'עניו מכל אדם', המנחיל תורה שתקיים בארץ שהוא לעולם לא ייכנס אליה.

סיכומו של דבר

הבעש"ט נמצא בצומת שבין עולמם של מקובלים מכווני כוונות וייחודים, ובין תפילה המהווה זמן קרבה ושיחה בין בן לאביו, תפיסה המדגישה את כנות הדיבור וכוונת הלב בשעת התפילה ולא את מורכבות הכוונות הנדרשות לכניסה אל ארמונו של המלך. ייחודו של הבעש"ט מתבטא בהדגשת קיומה של קרבה בלתי אמצעית בין אדם לקונו, אחרות המתרחשת על ידי רבקות, ללא אשליית קיומם של מחיצות, שערם וחומות בין האדם לבוראו. הבנה זו המבוססת על ראיית הנעשה בעולם העליון, איננה מאפשרת לו העצמה של מקומו האישי כקרוב לבוראו ביחס לזולתו. הוא איננו מציג את עצמו כדמות המופקדת על שמירת שערי ארמונות וחומות, אלא מגלה שגם הזולת נמצאים בקרבה כזו. תובנות אלו משיג הבעש"ט בעליות נשמה, שבהן הוא לומד שעבודת אנשים פשוטים הנעשית בכנות, בפנייה ישירה, יכולה להשפיע בצורה משמעותית, משום שהנבראים אינם רק עבדיו של מלך העולם אלא גם בניו. הבעש"ט מתאר בביקורתיות את אלו העסוקים בחרדי

המלך ואוצרותיו, השוכחים את מגמתם הראשונית למצוא את קרבתם וקרבת כל הסובב אותם אל המלך. הוא גם מתאר את אלו שכלל אינם רוצים להיכנס לשערי הארמון ולתור אחר המלך בחדרים השונים, בגלל נשגבותו. אבל - מסביר הבעש"ט ומתאר במידה רבה את מקומו - ישנה דרך שלישית המקנה לבעליה ידע על החדרים, מכירה את שפת הקבלה והייחודים ואף משתמשת בהם בצורות שונות, אבל זוכרת את הדבר האמיתי והוא 'תכלית הידיעה שלא נדע', ממילא גם ידיעת הקבלה על בוריה איננה עדיין ידיעת הקב"ה עצמו.⁶⁵